

SOLIQLARNI DAVLAT BYUDJETIGA O'Z VAQTIDA TUSHISHINI TA'MINLASH MASALALARI

Feruzaxon Utanova, Mirali Ismoilov
TDIU SMMT-77 guruh talabalari

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti talablarini hayotga tadbiq etish va uni davr talablariga mos ravishda takomillashtirib borishda soliqlar hamda soliq funksiyalarini bajaruvchi majburiy to'lovlar muhim ahamiyat kasb etadi. Agar mamlakat milliy iqtisodiyotida soliqlar odilona va oqilona joriy etilgan taqdirda, ular notijorat asosida faoliyat yuritayotgan muassasalar moliyaviy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatsa, tijorat asosida faoliyat yuritayotgan xo'jalik sub'ektlariga esa bilvosita ta'sir etadi.

Har bir alohida davlatdagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ma'lum bir muvozanatlikni ta'minlash hisobiga rivojlansagina, o'sha mamlakatdagi aholi va xo'jalik sub'ektlari moddiy farovonlikka erishishi mumkin. Bizga ma'lumki, mamlakatdagi ijobiy makro-iqtisodiy ko'rsatkichlaridan biri - bu davlat moliyasining ajralmas qismi bo'lgan davlat byudjetining daromadlar va xarajatlar qismini muvozanatligini ta'minlash yoxud xarajatlar qismi daromadlarga nisbatan keskin oshib ketishining oldini olishdir.

Davlat byudjetidan bir qator jamiyat ahamiyatiga molik bo'lgan xarajatlarni o'z vaqtida va doimo amalga oshirishini ta'minlash uchun soliqlar bir maromda va to'lig'ligicha byudjet daromadiga tushib turishini ta'minlash lozim. Biroq, shu narsani alohida ta'kidlash joizki, bozor munosabatlari endigina rivoj topayotgan bir sharoitda, soliqlarning byudjet daromadiga doimo va bir tartibda kelib turishini ta'minlash eng og'ir iqtisodiy tadbirlar qatoriga kiradi. Bunday bo'lishning bir qator ob'ektiv va sub'ektiv sabab va muammolari bor, albatta.

Mavjud muammolarni bartaraf etish yoki ma'lum bir miqdorda ta'sir ko'lamini qisqartirish ilmiy asoslarga tayanishni taqozo etadi. Aks holda, ko'r-ko'rona va sub'ektiv ehtirolarga berilib qilingan har qanday moliyaviy tadbir, mavjudlaridan-da ziyod iqtisodiy, ijtimoiy zararlar keltirishini qisqacha o'zimiz bosib o'tayotgan bozor amaliyoti, shuningdek, bu borada bozor munosabatlari qonuniyatini milliy iqtisodiyotiga joriy etish bo'yicha yuqori tajribaga ega bo'lgan davlatlar amaliyoti ham isbotlab turibdi.

Haqiqatdan ham iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun davlatning ixtiyorida zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni to'plashning lozimligi, mavjud byudjet taqchilligini kamaytirish, byudjetdan qilinadigan xarajatlarni o'z vaqtida amalga oshirish, kuchli ijtimoiy himoya siyosatini yurgizish, iqtisodiyot

tarmoqlaridagi nomutanosiblikni oldini olish, soliqlarni to'lashdan bosh tortish hollarini kamaytirishning ob'ektiv zarurligi bilan belgilanadi.

Buning uchun soliqlarni undirishning zarurligi, soliqlarning o'z vaqtida va belgilangan summalarda undirilishi, soliq summalarining o'z vaqtida byudjet ixtiyoriga o'tkazilishi bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni alohida-alohida emas, balki bir-biri bilan uzviy bog'liqlikdagi jarayon sifatida qaramoq zarur.

Har bir alohida olingan soliq to'lovchi tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan soliqlarning ixtiyoriy yoki erkin shaklda bo'lmasdan, aksincha, aniq belgilangan shaklda bo'lishi, soliqni to'lash muddati, to'lash uslubi va to'lov summasi soliq to'lovchi va boshqalar uchun tushunarli va aniq bo'lishi kerakligi, har qanday soliqning eng avvalo, soliq to'lovchiga to'lash qulay bo'lgan muddatda va uslubda undirilishi lozimligi soliqlarning byudjetga muddatida va uslubda undirilishi lozimligi soliqlarning byudjetga o'z vaqtida tushib turishini ta'minlashning mohiyatini ochib berishda xizmat qiladi. Soliq tizimiga asos sifatida olingan mumtoz tamoyillarga ham xuddi shunday vazifalar qo'yilgan.

Soliqlarning o'z vaqtida byudjetga tushib turishini ta'minlashning mohiyati xar bir davlatda asosiy qonunlar bilan belgilanganligi kabi, bizning respublikamizda ham mamlakatimiz Konstitutsiyasining 51-moddasida "Mamlakat fuqarolari qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lashga majburdirlar" –deb belgilab qo'yilgan.

Bundan asosiy maqsad davlat o'z oldiga qo'ygan vazifalarni moliyaviy mablag'larsiz bajara olmaydi. Moliyaviy mablag'lar esa davlat xazinasiga asosan soliqlar ko'rinishidagi mablag'lar hisobidan shakllanadi.

Shuningdek, soliqlarni byudjetga o'z vaqtida tushib turishini ta'minlashning yana bir ahamiyati byudjetdan qilinadigan itimoiy-madaniy tadbirlar, aholini ijtimoiy jihatdan himoya qilish, iqtisodiy tarmoqlarning mutanosib rivojlanishini ta'minlash, markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish, hokimiyat, boshqaruv va sud organlari hamda fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarini saqlash, mamlakat mudofaa qobiliyatini mutahkamlash xarajatlarini o'z vaqtida moliyalashtirish uchun mablag'lar davlat byudjeti hisobidan amalga oshiriladi.

Bizning fikrimizcha soliqlarning byudjetga o'z vaqtida tushib turishini ta'minlash o'z-o'zidan amalga oshirilmasdan balki ma'lum bir mexanizmning harkati yordamida damida sodir etilishi lozim. Ushbu mexanizm ya'ni "Soliqlarning byudjetga o'z vaqtida tushib turishini ta'minlash mexanizmi"ning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun uning tarkibiy qismlari bo'lgan "Soliq to'lovchilar", "Soliq undiruvchilar" va ularning o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turuvchi "Huquqiy me'yoriy hujjatlar"ga va ular har biri elementlarining sog'lom faoliyat ko'rsatishiga bevosita bog'liqdir.

Tahlil qilingan yillar davomida respublika byudjetining daromadlar qismiga tegishli bo'lgan bashorat ko'rsatkichlari asosiy soliq turlari bo'yicha bajarilayotgan

bo'lsa-da, lekin bu narsa jada katta mehnat va mashaqqatlar evaziga eirishlayotganligini inobatga olish lozim. Bu esa o'z navbatida soliqlarning byudjetga o'z vaqtida tushib turishini ta'minlash mexanizmida tegishli nuqson va kamchiliklarning borligidan dalolat beradi.

Biz ushbu kamchilik va nuqsonlarni umumlashtirib quyidagilardan iborat deb hisoblaymiz:

- umumdavlat va mahalliy soliqlar hamda yig'implarni byudjetga yillarning yillarning choraklari bo'yicha undirilish rejalarining haqiqiy hisob-kitoblarga etarli darajada asoslanmasdan tuzilayotganligida, rejalarini tuzishda yillarning ayrim choraklari bo'yicha reja ko'rsatkichlarining pasaytirib, va aksincha ayrim choraklarida teskari ya'ni ko'paytirib tuzilayotganligida;

- rejalarini tuzishda ushbu hududda ishlab chiqarilayotgan va realizatsiya qilinayotgan mahsulotlar hisob-kitobiga e'tibor berilmayotganligida yoki rejalarini tuzishda hududda mavjud bo'lgan soliq to'lovchilarning real moliyaviy ahvoli bilan etarlicha muvofiqlashtirilmaganligida:

- byudjetga undirilishi lozim bo'lgan soliqlar va yig'implarning barcha hollarda ham soliq to'lovchilarga tushunarli emasligi, soliqlar va yig'implarni byudjetga undirish jarayonida adolatlilik tamoyiliga etarli darajada rioya qilinmayotganligi, soliq to'lovchilar zimmasiga yuklatilgan soliq yukining ular o'rtasida amalda notekis taqsimlanganligi, soliqlarni o'z vaqtida va belgilangan summalarda to'lab turishga harakat qilayotgan soliq to'lovchilar uchun soliq yukining og'irligi hamda soliqlar to'lashdan turli yo'llar va vositalarni qo'llash evaziga bo'yin tortayotganlar uchun soliq yukini sezilarli emasligi;

- umumdavlat hamda mahalliy soliqlar va yig'implarning byudjetga o'z vaqtida undirilishini ta'minlashga qaratilgan huquqiy asoslarning etarli darajada takomillashmaganligi, ularning qisman nobarqarorlik xarakteriga egaligi, tez-tez o'zgartirilib, turilganligi, ularda nisbatan noaniq hamda turli shakl va ma'noda talqin qilinishi mumkin bo'lgan holatlarning mavjudligi;

- soliq undiruvchilar tomonidan soliqlar va yig'implarni undirishda soliq to'lovchilarning real iqtisodiy ahvolini hisobga olmaslik hollarining sodir etilayotganligi va muammolarni hal etishda sun'iy tarzda yondoshishning mavjudligi;

- ko'pchilik hollarda hech bir ob'ektiv sabablarni va kelgusi davrlarda vujudga kelishi mumkin bo'lgan ayanchli iqtisodiy vaziyatni inobatga olmagan holda doimo byudjet manfaatlarini oldingi o'ringa qo'yilishi hamda soliq undiruvchilarda o'z faoliyati natijalaridan moddiy manfaatdor bo'lishlikni etarli darajada shakllanmaganligi;

- soliq to'lovchilar tomonidan soliqlarni byudjetga o'z vaqtida va belgilangan summalarda to'lab turmasdan moliya-byudjet to'lov intizomiga rioya qilmaslik hollarining nisbatan yuqori darajada ekanligi;

- umumdavlat va mahalliy soliqlarning byudjetga o'z vaqtida va belgilangan summalar to'lab turishdan bo'yin tortish hollarining ko'pligi, soliqqa tortish bazasini ongli ravishda noto'g'ri belgilanayotganligi, soliq stavkalarining noto'g'ri qo'llanilayotganligi hamda tegishli soliq imtiyozlaridan noto'g'ri foydalanilayotganligi;

- soliqlarni byudjetga o'z vaqtida va belgilangan summalarda undirilishini ta'minlovchi mexanizmning etarli darajada takomillashmaganligi, bu mexanizm tarkibiy qismlari va ular elementlarining ayrim hollarda nosog'lom ravishda ishlayotganligi, ushbu mexanizmning barcha holatlarda ham etarli darajada oddiy va sodd emasligi.

Ushbu holatlarning mavjud ekanligi soliqlarni byudjetga o'z vaqtida tushib turishini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilashni taqozo etadi. Buning uchun eng avvalo soliqlarni byudjetga o'z vaqtida tushib turishini ta'minlash mexanizmining hozirgi sharoit talablariga etarli darajada javob berolmay qolganligini inobatga olib, uni ilg'or xorijiy mamlakatlar soliq qonunchiligi xususiyatlaridan foydalanib, Respublikamizdagi real iqtisodiy vaziyatni inobatga olgan holda o'zgartirish lozimdir.

Bizning fikrimizcha soliqlarni byudjetga o'z vaqtida tushib turishini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini belgilash paytida, umumiy tarzda respublikamiz soliq solish mexanizmiga xos bo'lgan quyidagi holatlarga ham alohida e'tibor bermoq zarur deb o'ylaymiz:

- soliq tushumlari tarkibiy salmog'ining alohida olingan soliqlar va soliq guruhleri bo'yicha doimiy ravishda o'zgarib turganligi;

- mamlakat miqyosida va alohida olingan ma'muriy hududlar miqyosida ham soliqlar masalasi bo'yicha qarorlar qabul qilish mexanizmida ma'lum darajadagi nuqsonlarning mavjud ekanligi va bu mexanizm uchun xalqaro soliq huquqi me'yorlarining har doim ham xos emasligi;

- byudjet daromadlarini soliq metodlarini qo'llash orqali shakllantirishda soliq munosabatlarining yaxlitligi, mantiqiyliqi, barqarorligi va tizimlilikiga etarli darajada erishilmaganligi;

- ba'zi bir soliqlarni xisoblash texnikasining etarli darajada tizimli emasligi va boshqa holatlar.

Soliq amaliyotida korxonalarda soliq qarzini majburiy undirish choralariga quyidagilar kiradi:

- soliq qarzini soliq to'lovchining bankdagi hisobvaraqlaridan so'zsiz undirish;

- undiruvni soliq to'lovchiga uning debitorlari o'tkazishi lozim bo'lgan summalarga qaratish;

- undiruvni soliq to'lovchining mol-mulkiga qaratish.

Natijada pul mablag'leri tegishli hisob-raqamlarga yo'naltirilgunga qadar korxonaga nisbatan penya hisoblanishi bu bilan 3 ta salbiy oqibat o'z-o'zidan keltirib chiqarmoqda. Bular:

1. Sun'iy ravishda soliq qarzlarning paydo bo'lishi;
2. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning o'z vaqtida kelib tushmasligi;
3. Sun'iy ravishdagi ustamalarning xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy xo'jalik-faoliyatiga ortiqcha yuk bo'lishi.

Bundan kelib chiqib xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy xo'jalik-faoliyatlariga va tegishli byudjetlarning faqat daromadlar qismining bajarilishiga hamda sun'iy ravishda soliq qarzlarning oshishiga salbiy ta'sir ko'rsatishni oldini olish maqsadida sud ijrochilari depozit hisob raqamiga pul tushgandan to korxonaning soliq qarzini to'lagungacha davrdagi tartibini takomillashtirish masalasini ko'rib chiqish kerak.

Shuning uchun ham muddatida to'lanmagan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni undirish mexanizmini takomillashtirishning yo'nalishlaridan biri bu jarayonni tartibga solib turuvchi huquqiy hujjatlarni xalqaro amaliyotda keng qo'llanilib kelinayotgan huquqiy hujjatlarni o'rganib o'zimizning sharoitimizdan kelib chikib moslashtirish bugungi kun talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. T.S. Malikov, O. Olimjonov. Moliya - O 'quv qo 'llanma. T.: "Iqtisod-moliya, 2012
2. T. Malikov, N. Xaydarov. Davlat byudjeti - T.: " Iqtisod-moliya, 2007
3. A.Ваҳобов, Т.Маликов. Молия: дарслик. - Т.: Ношир, 2011
4. T.Malikov, N.Haydarov - Budget daromadlari va xarajatlari. O 'quv qo 'llanma, Toshkent: "IQTISOD-MOLIYA, 2007
5. Т.С. Маликов, П.Т. Жалилов. Бюджет-солик сиёсати. - Тошкент: Академнашр, 2011
6. Malikov TS, Moliya HN. umumdavlat moliyasi./O 'quv qo 'llanma. Toshkent: "Iqtisod-moliya. 2009;556.
7. Т.Маликов, О.Олимжонов. Молиявий менежмент. - Т.: Академия, 1999
8. А.Ваҳобов, Т.Маликов. Молия: умумназарий масалалар - Ўқув қўлланма. Тошкент, "Iqtisod-moliya, 2008
9. Ваҳобов АВ, Маликов ТС. Молия. Дарслик/Тошкент Молия институти. Тошкент: "Шарқ. 2010;804.
10. Yunusovich OR. Abduazimova Farzona Axmadqul qizi. Davlat maqsadli jamg'armalarining mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi ahamiyati. "Science and Education" Scientific Journal/ISSN. 2022 Jun:2181-0842.
11. Ўроқов, У. "Ғазначилик тизимида бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш масалалари." (2017).
12. Ўроқов, У. "Бюджет маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлаш йўллари." (2017).

13. Urokov, Uchqun Yunusovich, and Zulayho Abdujobir Qizi Tursunova. "Actual issues in the management of external debt." *Science and Education* 3.12 (2022): 1023-1029.
14. Ўроқов У Ғайбуллаев О. Ўзбекистон Республикасида бюджет тизими ва жараёни: ўқув қўлланма. Тошкент: Baktria press.–21 б, 2016
15. Ўроқов У. и др. Маҳаллий бюджетлар даромадларининг ўзига хос хусусиятлари манбаини оширишда инновацион менежментни ривожлантириш//Центральноазиатский журнал образования и инноваций. – 2023. – Т. 2. – №. 4. – С. 5-8.
16. У Ўроқов. Маҳаллий бюджетлар мустақиллигини оширишни такомиллаштириш йўллари: И. ф. н. илм. дар. ол. уч. ёз. дисс. Автор. 2020
17. У Ўроқов. Маҳаллий бюджетлар молиявий мустақиллигини оширишнинг ҳуқуқий асослари.- *Science and Education*, 2023. Т4, №5, 1550-1564
18. Ўроқов, У. Маҳаллий бюджетлар молиявий мустақиллигини оширишнинг замонавий муаммолари.“. Молия тизимини ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари ва истиқболлари”. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. ТМИ 2022 йил, 27.
19. Ўроқов, У. Маҳаллий бюджетлар даромад базасини кенгайтириш масалалари.“. In Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишида молиянинг роли” мавзусидаги республика ўқув юртлараро конференция тўплами. ТМИ-2009 йил (Vol. 18).
20. Ўроқов, У. "Маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари.«." (2017).
21. Ўроқов, У. "Маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлигини белгиловчи кўрсаткичлар.“." (2020).
22. Ўроқов, У. "Маҳаллий бюджетлар мустақиллигини оширишга оид назарий қарашлар.“." Ўзбекистоннинг халқаро молия тизимига интеграциялашувни кучайтириш йўллари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция. ТМИ. 2020.
23. Уроков, У. "Маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлигини белгиловчи курсаткичлар."." Молия-кредит тизимининг иқтисодийнинг реал сектори билан узаро муносабатларини институционал ривожлантириш" мавзусидаги халқаро (2020).
24. Ўроқов У. Ўзбекистон Республикасининг бюджет кодекси: моҳияти, аҳамияти ва афзалликлари.“. Молия” журнали. 2014.
25. Хайдаров Н. Давлат молиясини бошқариш. Т.:«Академия. 2005.
26. Хайдаров Н Т. Маликов-Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни. Ўқув қўлланма. 2007.
27. G‘aybullayev, U O‘roqov. O‘zbekiston Respublikasida budjet tizimi va jarayoni. O‘quv qo‘llanma. - T.: Baktriapress, 2016